

Contribuții la identificarea autorului unui manuscris românesc de la începutul secolului al XIX-lea

VIRGILIU Z. TEODORESCU

Procesul de cunoaștere a faptelor înaintașilor impune, printre altele, și o atentă cercetare a ceea ce a fost încredințat într-un anumit moment tiparului, întrucât anumite supoziții, rezolvări, parțiale, menționări de date, semnalări de documente, prin trecerea timpului, lărgirea bazei documentare conferă posibilitatea precizărilor ce pot defini anumite aspecte sau pot conduce spre o mai temeinică verificare a celor formulate anterior. De o asemenea evoluție, se poate afirma după 50 de ani, s-a bucurat și semnarea făcută de Marcu Beza, neobositul cercetător al prezențelor românești în Orient, referitoare la un document existent în al 4-lea deceniu al secolului nostru la mănăstirea Varlaam de la Meteore.

În prestigioasa revistă de cultură „Boabe de grâu”, a anilor '30 el a încredințat¹ tiparului consemnările referitoare la prezențele românești din cadrul complexului de mănăstiri de la Meteore. Printre cele semnalate se află și o condică, din care a reprodus fotografiile a 4 file². Făcând o sumară prezentare a conținutului, Marcu Beza, apreciind calitățile limbii, ale scrisului și ale miniaturilor ce au fost realizate în interiorul condicii, se întreba cine a fost autorul acestor pagini. Pornind de la anumite elemente subiective, lansă supoziția că lucrarea ar putea să fie atribuită unui localnic, din zona Meteore, de obârșie română macedonean, dintre cei mulți care în decursul timpului s-au aflat în relații directe cu aceste așezăminte.

Pentru clarificarea acestei probleme este necesar ca, prioritar, să acordăm atenție datelor referitoare la amplasamentul complexului monahal de la Meteore. Este situat în zona centrală a Greciei, în regiunea Tesalia³, la poalele versantului estic al munților Pindului, ce domină dinspre vest cu a lor înălțime de peste 2 600 m. Aceste înălțimi se află în dialog cu solitarul Olimp, cu cei peste 2 900 m. ai săi, ce se află la nord-est. Regiunea este deosebit de pitorească prin formele pe care le-au căpătat în decursul evoluției geologice stâncile ce se află în imediata apropiere a râului Pineios (Pinios), ce se constituie ca o adevărată coloană vertebrală a regiunii, înainte de a ajunge la Marea Egee, în zona golfului Salonic. Dominînd orașul Calabaca (Kalampaka), stîncile cu formele lor curioase, chiar înfricoșătoare prin gradul de inaccesibilitate, au devenit din secolul al XIII-lea loc de adăpost pentru călugării ce au fost nevoiți de distrugerile provocate la Athos să se refugieze în interiorul Greciei. Adăpostindu-se în condițiile aspre oferite de aceste fortărețe naturale, călugării, cu sprijinul oamenilor din

¹ Marcu Beza, *Urme românești la Meteore*, în „Boabe de grâu”, V (1934), nr. 6, p. 321, 324, 332—334.

² *Ibidem*, p. 332—334; Idem, *Urme românești în răsăritul ortodox*, ed. II, București, 1937, p. 71, 83—84; N. Iorga, *Legături descoperite de M. Beza în mănăstirile Meteorele din Tesalia, cu o notă despre Nicolae Vodă Pătrașcu, fiul lui Mihai Viteazul*, București, 1934, p. 22; G. Murnu, *Istoria românilor din Pind, Vlahia Mare (980—1259)*, București, 1913, p. 19, 23, 207, 210; Marin Popescu-Spineni, *Românii din Balcani*, București, 1941, p. 11, 16, 74.

³ Tache Papahagi, *Images d'ethnographie roumaine (daco-roumaine et aromaine)*, vol. I, București, 1928, p. 114.

Fig 1. Pagina de titlu a condicii Șintei Mănăstiri Bucovăț.
Manuscris păstrat la Mănăstirea Varlaam de la Meteore.

Fig 2. Pagină redînd pe Sf. Nicolae, patronul mănăstiri
Bucovăț (Ibidem).

partea locului, în majoritate vlahi⁴, precum și cu ajutorul⁵ substanțial al domnilor din țările române, au ridicat și întreținut în decursul secolelor o activă viață monahală.

Contactele permanente cu țările române, materializate în cele mai diverse forme, printre care notabile sînt daniile⁶ făcute acestor mănăstiri, au contribuit la acumularea unui tezaur cultural care, numeric și valoric, conferă acestui complex o distinctă personalitate ce poate să completeze izvoarele care contribuie la cunoașterea istoriei românilor în decursul veacurilor. Aceste mărturii relevante pentru timpuri mai îndepărtate sau mai apropiate impun o atentă cercetare diplomatică, care să le confere locul cel merită în rîndul izvoarelor importante pentru contribuțiile românești pe aceste meleaguri. Semnalarea făcută de Marcu Beza în anul 1934 se referă tocmai la o asemenea prezență, pe care încercăm, în limita posibilităților actuale de documentare, să o atribuim unuia din acei care, la cumpăna secolelor XVIII — XIX, a avut numeroase și valoroase contribuții culturale prin realizarea unor condicii ce azi sînt element de referință pentru cei ce trudesc în scopul scoaterii la iveală a faptelor înaintașilor.

Lui Marcu Beza, cu prilejul vizitării Mănăstirii Varlaam de la Meteore, cei trei călugări ce trăiau viața sihastră i-au oferit posibilitatea să vadă ca scumpe relicve, printre altele, și o condică de 24 de file, din care el ulterior a încredințat tiparului patru reproduceri fotografice ale paginilor pe care le-a considerat ca fiind deosebit de sugestive.

Pelerinajul întreprins în aceste locuri a pornit de la semnalările unor călători pasionați de cunoașterea trecutului. Referindu-se la călătoria lui Robert Curzon din 1834, reținea observația acestuia că zona este locuită de o populație care vorbește limba vlahă. În acest mediu, pe stîncile de la Meteore, în locuri incredibil de a fi abordate de om pentru a deveni mediu de viață cotidiană, s-au încropit așezările monahale ce s-au adaptat peisajului, constituindu-se, prin caracteristica lor, peisaj de profunde impresii⁷. Depășirea dificultăților verticalității a conferit locurilor însă gradul de securitate față de eventualii atacatori porniți după pradă, cu care, în decursul secolelor, s-a confruntat Peninsula Balcanică. Mărturiile păstrate consemnează că din secolul al XV-lea daniile ale domnitorilor din țările române au venit în sprijinul mănăstirilor Sf. Ștefan, Sfinții 40 Mucenici, Varlaam, Schimbarea la Față „de pe culmi” ș.a. Produse alimentare, bani, obiecte de cult, manuscrise, cărți s-au constituit componente ale daniilor făcute și reconfirmate pe parcursul anilor în favoarea acestor așezăminte⁸.

⁴ Marcu Beza, *Urme românești la Meteore*, p. 321. Pornește de la observația lui Robert Curzon, din 1834, care remarcase că zona era locuită de o populație care vorbea limba vlahă. Cf. Marin Popescu-Spineni, *op. cit.*, p. 11, 16, 74.

⁵ N. Iorga, *Fundațiunile religioase ale domnilor români în Orient*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii istorice”, seria II, tom. XXXVI (1914), p. 866 și urm.; Ioachim Bălan, *Vetre de sihăstrie românească, secolele IV—XX*, București, 1982, p. 451, 486.

⁶ Mircea Păcurariu, *Istoria Disericii Ortodoxe Române*, vol. I, București, 1981, p. 412, 553, 577, 603.

⁷ Se poate stabili un raport între Meteore și zona Buzăului. Construcțiile amenajate în piatră, prin sălbăticia locurilor, gradul de dificultate ca acces și confort, au conferit acestor locuri, timp de mai multe secole, condiții de desfășurare a unei aspre vieți monahale.

⁸ Leandros Vranoussis, *Texte și documente românești inedite din Grecia*, în „Magazin istoric”, XVI (1972), nr. 2 (59), p. 6—10. Autorul semnaleză că la Meteore se găsesc peste 200 de documente românești sub formă de originale, copii sau traduceri, urmînd ca acestea să fie publicate într-un volum, „Arhivele Meteore”. Este semnalat și un catalog al manuscriselor de la Meteore, care a fost publicat de N. Bleis la Atena, în 1967.

Printre relicvele păstrate pînă în secolul nostru se află și condica de 24 file, pe care încercăm să o supunem unei analize, pornind de la cele patru reproduceri, care să poată permite definirea autorului acesteia. Prima filă reprodușă de Marcu Beza are un chenar înflorat. Folosindu-se de culorile roșu și verde, a redat un înger ce desfășoară o pînză, pe care stă scris cu roșu titlul. Literele chirilice consemnează: „Condica Sfintei Mănăstiri Bucovățu ce iaste închinată la Mănăstirea Sfintului Varlaam de la Meteore”.

A doua filă reprodușă cuprinde un desen în peniță, realizat cu cerneală neagră, redînd pe Sf. Nicolae, hramul mănăstirii Bucovățu (după cum sugerează și textul scris în partea superioară a paginii) Sfintul Nicolae este flancat în partea de sus de două personaje purtătoare de cărți. Aceste personaje apar din nori. Sfintul Nicolae este plasat pe un teren colinar, sugerat de denivelările înierbate. Poartă odăjdii bogat decorate cu elemente vegetale stilizate. Cu mîna dreaptă face semnul binecuvîntării, iar cu stînga ține o carte cu tartaj frumos ornamentat. Rama este realizată din elemente geometrice, rombul avînd în centru cite un punct. În colțul din dreapta al paginii, mențiunea: 4 L. Starea de conservare, relevată de fotografie, evidențiază că are colțul din dreapta jos deteriorat.

Următoarea filă reprodușă (5 L) are o compoziție cu numeroase personaje. În interiorul ramei, decorată cu elemente florale stilizate, se află în partea superioară textul: „Toți sfinții. Hram S. Mănăstiri Varlaam de la Meteore”. Compoziția redă în partea de jos un pistol plasat pe un teren vălurit; pistolul este flancat de două personaje îngenunchiate care se roagă. Pe tăblia pistolului se află cîteva obiecte de cult. În spatele pistolului se află cîteva obiecte de cult. În spatele pistolului se află, protejate de doi îngeri care le flanchează, o lance și un pămătuț. Atît în stînga, cît și în dreapta se află, pe trei nivele, femeii și bărbații participanți la această scenă. În partea superioară, într-un nimb flancat de patru îngeri și un chit, se află tronînd Iisus Hristos, avînd la picioare globul pămîntesc. Referindu-ne la starea de conservare, pe baza imaginii fotografice, constatăm și în acest caz că este parțial deteriorat colțul din dreapta jos.

Altă reproducere fotografică redă fila cuprinzînd „Hrisovul mării sale Domnul Io Radulu Voievodu”, din 1609. În compoziția paginii este inclusă reproducerea imprimării sigiliului domnesc, relevînd că s-a făcut colaționarea, confruntîndu-se originalul cu copiile din această condică. În dreapta, mențiunea: „vel logofăt”. Frontispiciul are următoarele elemente: medalion cu simbolul Țării Românești, pasărea cu crucea în cioc și simbolurile astrale: soarele și luna. Medalionul este sprijinit de doi lei afrontați ce țin o spadă și buzduganul domnesc. Deasupra medalionului este plasată o coroană. În partea de jos a paginii, litera inițială „Ci”, înscrisă într-o floare: lălea. Starea de conservare constatată după reproducerea fotografică: în partea de jos dreapta slab deteriorată.

În textul prezentării, Marcu Beza face mențiunea că în condică sînt reproduse șase documente: hrisovul lui Matei Basarab din 1634, hrisovul lui Mihail Racoviță din 1743, cartea lui Nicolae Petre Mavrogheni din 1786, precum și cartea Divanului din 1790. Toate sînt acte referitoare la Mănăstirea Bucovățu.

Marcu Beza, evidențind calitățile condicii, își pune pentru el, dar și pentru viitorime, legitima întrebare: „cine le-a transcris așa de frumos în această condică? Fără îndoială, un monah cunoscător de românește, care

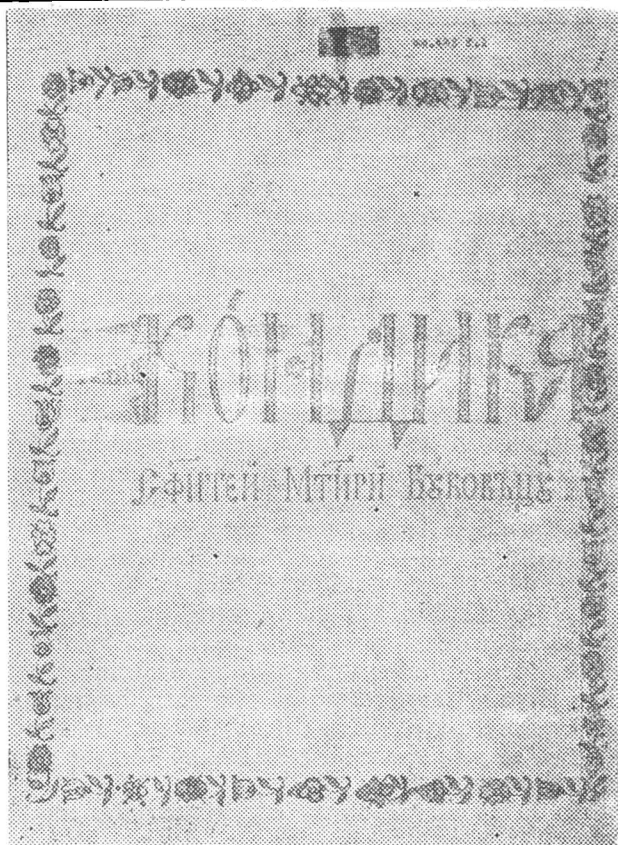

Fig. 3. Condica Mănăstirii Bucovăț

Fig. 4. Pagină cu prima parte a Hrisovului lui Radu voievod (Ibi dem).

nu și-a dat numele. Poate să fi fost macedonean, căci, uitându-mă pe o listă de călugări ce au stărețit la Mănăstirea Varlaam între anii 1513—1803, găsesc că mulți se trăgeau din sate curat aromânești: Discata, Mețova, Diminița (Condicile m-rii Varlaam nr. 87, p. 55 a)".

Trecerea deceniilor de la editarea și reeditarea acestor informații a oferit posibilitatea ca, prin coroborarea cu alte izvoare, să enunțăm noi aprecieri referitoare la geneza acestei condici, atât ca epocă de realizare, loc, cât și ca definire a celui care a trudit la realizarea ei.

De la bun început se impune faptul că această condică a fost întocmită în țară, unde, având la dispoziție documentele de referință, s-a procedat la copierea lor. Această copie a fost prezentată spre autentificare domniei, care a imprimat sigiliul ⁹ ce confirma verificarea cu elementele probatorii, constatându-se copierea corectă după originalele folosite.

În deceniul publicării acestei semnalări, au fost publicate o serie de studii referitoare la trecutul Mănăstirii Coșuna-Mofleni-Bucovățu. Și tot în acel deceniu numeroși cercetători s-au preocupat ¹⁰ de evidențierea multiplelor preocupări pe care le-a avut în anii de viață și de rodnică activitate cel care a fost Dionisie Eclesiarhul. A aminti cercetările întreprinse de Ion Donat, Nicolae Iorga, Ion Vîrtosu, cărora mulți alții li s-au alăturat în munca de migală pentru evidențierea multiplelor valențe ale operei lui Dionisie Eclesiarhul, constituie un act de istorie a culturii românești, în care el își află un loc bine definit prin faptele sale ce au contribuit la salvarea și punerea în circuitul cunoașterii a numeroase vestigii ale trecutului. Spunem acestea întrucît cele patru file reproduse de Marcu Beza, prin modul de scriere, ca și prin desenele realizate, sînt caracteristice activității de o viață a lui Dionisie Eclesiarhul. Maniera de distribuție arhitecturală a paginii de titlu, a frontispiciilor, a literelor inițiale, modul de decorare, precum și de folosire a culorilor îl definesc pe Dionisie Eclesiarhul, asemănarea fiind ușor de stabilit cu condicile realizate pentru mănăstiri ca: Bistrița ¹¹, Jitianu ¹², Sadova ¹³, Govora ¹⁴, Cotroceni ¹⁵ ș.a.

Dar cea mai concludentă exemplificare poate fi manuscrisul 443 de la Arhivele Statului București, cuprinzînd documentele referitoare la mănăstirea Bucovățu. Confruntarea celor patru reproduceri cu filele condicii 443 oferă posibilitatea de a stabili analogii care merg pînă la similitudini. Manuscrisul, avînd 276 file, cuprinde 156 documente referitoare la moșiile: Bucovățu, Radovanul, Cornățelul, Perișorul, Surlari. Aceste documente au fost emise de calcaria domnească între anii 1609—1820. La fila 5v., ca și pe ultima filă a condicii, este și semnătura lui Dionisie Eclesiarhul, dascăl slavonesc ¹⁶. La fila 7, miniatura reprezintă pe Sfîntul Nicolae. Condica este legată în piele roșie.

⁹ Sigiliul inelar al domnului Ioan Gheorghe Caragea, de formă ovală, aplicat cu tuș roșu, are în centru stema țării susținută de doi lei afrontați, însemnele puterii fiind spada, buzduganul și o coroană princiară.

¹⁰ Ion Donat, *Despre Dionisie Eclesiarhul și Mănăstirea Bucovățu — un „proimion” și pomelnicul mănăstirii*, în „Arhivele Olteniei”, XV (1936), nr. 83—85, p. 22—39.

¹¹ Arh. St. Buc., colecția Manuscrise, nr. 192, 193, 194.

¹² Ibidem, nr. 453.

¹³ Ibidem, nr. 295.

¹⁴ Ibidem, nr. 447.

¹⁵ Ibidem, nr. 206, 691, 692. Semnalăm și condica Schitului Pirlita (ibidem nr. 207), ale Mănăstirii Tismana (ibidem, nr. 329, 330) și a Mănăstirii Obdecanu (ibidem, nr. 373).

¹⁶ Semnătura o reîntîlnim și pe ultima filă scrisă a acestei cronici.

Fig. 5. Pagina de titlu a condicii Sfintei Mănăstiri Bucovăț (Arhivele St. Buc. colecția Manuscrise, nr. 443, f.1).

Fig. 6. Pagina evocând hramul „Toți sfinții” al Mănăstirii Varlaam de la Meteore (Ibidem).

Fila 1, foaie de titlu, avînd 20×25 cm, are o ramă lată de 1 cm., cu flori de cîmp divers colorate, dominînd galbenul deschis, rozul, bleul, albastrul. Frunzele sînt redatate cu verde kaki. În interiorul ramei este scris titlul: Condica (scris cu chinovar roșu prin hașurare) Sfintei Mănăstiri Bucovățu (cu chinovar roșu).

Fila a doua are o ramă lată de 1 cm, compusă dintr-o alternanță de flori galbene și albastre. În interiorul ramei se află trei personaje. În centru, Sfîntul Nicolae, flancat în partea de sus de Iisus Hristos și Maria Fecioara. Personajul central este redat în picioare pe un teren deluros. Este încălțat cu sandale și poartă haine bogat ornamentate cu elemente florale. Este redat cu mîna dreaptă făcînd semnul binecuvîntării, iar în stînga ține o evanghelie. Iisus Hristos și Maica Domnului sînt redați apărînd din nori. Primul ține cu mîna o carte, iar Maica Domnului are mîinile îndreptate spre cartea Sfîntului arhiepiscop Nicolae. Desenul, ca și în alte cazuri ale creației lui Dionisie Eclesiarhul, credem că nu a fost terminat. În afară de florile de la ramă, restul nu a fost colorat. Notabil este însă că apar ușoare tente la elementele florale, precum și la îmbrăcăminte. Tenta cenușiu deschis, ce conferă o notă distinctă acestui desen, relevă calitățile de artist ale lui Dionisie Eclesiarhul. Această pagină, comparată cu fila asemănătoare din condica de la mănăstirea Varlaam, relevă că ambele au fost create de același artist.

Selectiv reținem și fila 5, avînd un frumos frontispiciu de document. În centru este redată stema țării, încadrată de două rame cu frunze verzi-kaki. Stema este înscrisă într-o ramă ce este realizată schematic, redînd ramuri de lauri cu frunze și fructe colorate cu negru și roșu. În interiorul ramei, pe o movilă conică, se află o pasăre cu aripile desfăcute, avînd capul conturat spre stînga, țînînd în cioc o cruce roșie. Pasărea a fost colorată cu maro închis. În stînga și în dreapta crucii sînt plasate semnele astrale: soarele și luna, umanizate; spațiul ce se constituie fundal este umplut cu 14 steluțe roșii. În stînga movilei conice apare o mică construcție religioasă cu două turle. Are acoperișul în două ape. În dreptul naosului, peretele lateral este perforat de o fereastră. În afara ramei, în partea superioară, este o coroană princiară flancată de însemnele puterii: o sabie și un buzdugan. Coroana are la interior culoarea bleu, iar la exterior perle galben închis, iar frunzele sînt redatate cu galben deschis. Această compoziție este flancată de patru cercuri perlate realizate în culoarea albastră. În interior sînt înscrise: „IO RAD VOE VOD”. Urmează titlul: „Hrisovul Măriei Sale Domnului IO Radul Voevod”. Literele mari sînt scrise cu roșu intens, iar restul cu chinovar roșu.

Notabilă este și fila 11, ce are ca titlu: „Hrisoave domnești pentru mile de vinărici”, scris cu chinovar roșu. Titlul este încadrat de o frumoasă ghirlandă vegetală cu frunze cenușii și patru flori galbene.

Compararea scrisului, modul de realizare a literelor specifice lui Dionisie Eclesiarhul, precum și maniera de realizare a desenelor relevă că această condică de la mănăstirea Varlaam a fost scrisă tot de el, fapt petrecut în epoca în care a scris și condica Mănăstirii Bucovățu. Este știut că manuscrisul nr. 443 a fost realizat în ultimele luni ale anului 1813. La 5 decembrie, Dionisie Eclesiarhul menționa că: „aceasta este a 22-a condică scrisă de mine”, redînd și conjunctura în care a realizat această lucrare. Menționînd propria stare fizică, precum și nevoia de a salva documentele, el decla-

ra: „s-au răpus și hrisoavele și alte sineturi ale moșiilor mănăstirii, lucru ce iaste mai de trebuință și mai de folos, din întâmplarea vremilor, numai oareșce puține au rămas și acelea sparte, dărămate, mînjite...”. În același an, Dionisie Ecclesiarhul a realizat și „Pomelnicul Mănăstirii Bucovățu” (manuscris 147)¹⁷.

Fig. 7. Pagină cu frontispiciu documentului lui Radu voievod (Ibidem, f. 5).

Semnalarea lui Marcu Beza oferă posibilitatea, în anii următori, prin reproducerea tuturor celor 24 file, studierii integrale a acestui manuscris, punându-l în rîndul izvoarelor de referință la istoria Mănăstirii Bucovățu și a raporturilor cu Mănăstirea Varlaam de la Meteore. Pe această cale, o serie de aspecte supuse atenției cercetătorilor în ultimii ani de situația Mănăstirii Bucovățu, considerată ca cel mai vechi așezămînt monahicesc românesc

¹⁷ Arh. St. Buc., colecția Manuscrise, nr. 147, Cf. Ion Donat, *Fundațiunile religioase ale Olteniei*, I, *Mănăstiri și schituri*, în „Arhivele Olteniei”, XV (1936), nr. 86–88, p. 286–289; Marin Popescu-Spineni, *Procesul mănăstirilor închinat*, București, 1936, p. 17, 19, 133, 140.

închinat la o mănăstire străină, vor putea fi înțelese mai larg, concomitent oferind posibilitatea de a adăuga la lista lucrărilor realizate de Dionisie Eclesiarhul o nouă contribuție. Mai mult, această verigă va putea releva modul cum se întocmeau condicile interne și cum se alcătuiau cele care puteau fi folosite de beneficiari externi, în acest caz de cei cărora le era închinată Mănăstirea Bucovățu încă din 1588.

R É S U M É

Dans les années '30, dans la revue „Grains de blé”, Marcu Beza, le très actif chercheur de la présence des roumains dans la Péninsule Balkanique signalait qu'en Grèce, à Meteore il y avait un très précieux manuscrit contenant des transcriptions des documents provenant de la chancellerie de la Valachie et destinées pour la Monastère de Bucovăț, qui avait été cédée à la Monastère Varlaam de Meteore. L'auteur relevait les qualités du manuscrit et mettait en relief la graphie et le dessin, ainsi que les éléments d'ornement qui le décoraient. Cette qualité ont déterminé la question légitime: qui avait été l'auteur de ce manuscrit? Le chercheur a accompagné le texte avec quatre copies photographiques représentant quelques pages importantes du manuscrit. La réponse de cette n'a pas été trouvée pendant qu'on peut attribuer cette création aux Dionis l'Ecclésiaste. Comme arguments il spécifie les similitudes de graphie et de dessin, ainsi que les décorations dont les thèmes et réalisation sont conformes aux celles d'un autre manuscrit gardé en Roumanie et qui est considéré l'oeuvre du Dionis l'Ecclésiaste. L'auteur souligne la nécessité de réaliser des bonnes copies de toutes les pages du manuscrit pour une analyse complète et comparative qui pourrait conduire à l'identification du créateur du manuscrit de Meteore.

PRÉCIS

During the 30's, in the magazine „Grains of wheat” Marcu Beza, who tirelessly researched the Romanian presence in the Balkanic Peninsula, showed that in Greece, at Meteore, there existed a very precious manuscript containing transcriptions of documents issued by the Wallachian chancery for the benefit of the Bucovatz Monastery which had been to the Varlaam Monastery from Meteore. The author reveals the characteristics of the manuscript, emphasizing both the writing and the ornamental elements which decorated it. These qualities determined his legitimate question: who might be the author of this manuscript. He added to the four photos representing some significant pages of the manuscript. Time hasn't given an answer to this question. In this present paper the author expresses his opinion that this manuscript might be Dionisie the Ecclesiast's work. His arguments are the similitudes both in writing and in drawing, as well as the ornaments which the same themes and forms as those of another manuscript preserved in the country and which is considered to be Dionisie The Ecclesiast's. The author pleads for the necessity of making good copies of all the pages of the manuscript, which will permit a complete and comparative analysis, leading to a precise identification of the author of this manuscript.